

Нові відкриття і знахідки

А.А. Залізник

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЛІССЯ У ПЕРВІСНУ ДОБУ

На основі аналізу археологічних даних автор доходить висновку стосовно переважно західних культурно-історичних зв'язків Полісся у давні часи. За останні 12 тис. років простежується близько 15 міграційних хвиль із заходу в Північно-Західну Україну.

Історичні долі людності певного регіону головним чином визначають його розташування та природну своєрідність. Україна — одна з найбільших країн Європи. Її землі належать до різних природних зон, а поселення їх здавна контактує з різними культурно-історичними центрами Євразії. Тому на українських теренах з первісних часів простежуються три провінції, які мали різного напрямку етногенетичні зв'язки. Північно-Західна Україна (Полісся й прилеглі райони Волині та Прикарпаття) розвивалися в тісних контактах з Південною Балтією; Південно-Західна провінція перебувала під балканськими впливами, а степи південного сходу являли собою західне крило великого азійського світу скотарів-номадів.

Про три складові української культури писав Є. Маланюк¹. На думку дослідника, українська культура постала з трьох основ — «варязької мілітарності, античної Еллади та азійського степу». Розвиток археології дає змогу конкретизувати це історіософське твердження і виокремити три згадані культурно-історичні провінції України².

Значимо, що така культурно-історична строкатість не є унікальною. Вона характерна для всіх великих країн світу. Наприклад, у Європі різний напрям культурно-історичних зв'язків мали окремі регіони Франції, Німеччини, Польщі, Росії. Спробуємо прослідкувати, коли, за даними археології, почала формуватися Північно-Західна провінція України.

Поліська низовина, яка займає північ України та південь Білорусі, у природно-ландшафтному сенсі є східною частиною Великої Європейської низовини. Остання простяглася від Великобританії до басейну Десни на 2,5 тис. км і характеризується специфічними, досить однорідними природними умовами: помірним, відносно вологим кліматом, плоским рельєфом з піщанистими ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Археологічні матеріали дають змогу наголошувати про стійкі культурні зв'язки первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами, що мешкали в аналогічних природних умовах Південної Балтії починаючи з кінця льодовикової доби.

Близько 12 тис. років тому під час алередського потепління Німецька, Польська та Поліська низовини заросли сосново-березовими лісами з відповідною лісовою фауною. Тундра зі стадами північного оленя збереглася північніше, в Ютландії. У той час тут мешкали мисливці на північного оленя культури Лінгбі.

Різке похолодання на початку Дріасу III близько 11 тис. років тому зумовило вимерзання лісів на безкраїх рівнинах від нижнього Рейну до верхнього Дніпра. Німецьку, Польську та Поліську низовини вкрили холодні тундро-степи з фауною, придатною для життя північного оленя. Це сприяло розселенню мисливців на оленя культури Лінгбі з Ютландії далеко на схід у межах згаданих низовин³ (рис. 1). На лінгбійському культурному ґрунті в IX тис. до н. е. постала величезна етнокуль-

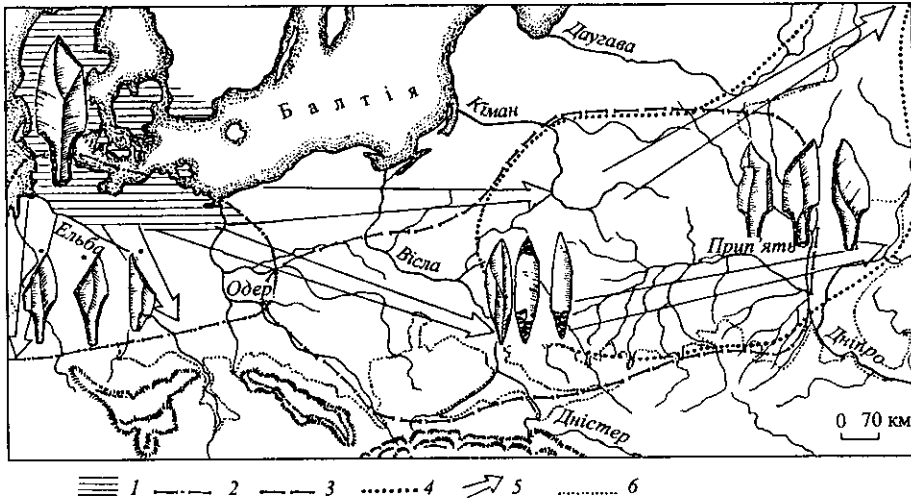

Рис. 1. Розселення мисливців на північного оленя у X—IX тис. до н. е.: межі поширення культур: 1 — Лінгбі, 2 — Аренсбург, 3 — Свідер, 4 — Красносілля, 5 — напрямок розселення людності культури Лінгбі 11 тис. років тому; 6 — межа Великої Європейської низовини

турна спільнота споріднених культур мисливців на північного оленя. Крім Лінгбі до неї входили генетично споріднені з нею культури Аренсбург Північної Німеччини, Свідер Польщі та Північної України, культури Білорусі та Литви, Красносілля Полісся та верхнього Дніпра⁴. Різняться між собою ці споріднені культури передусім формою наконечників стріл (рис. 1). Ця мисливська людність мешкала в межах згаданих північноєвропейських низовин, просуваючись за їх межі на південь лише у виняткових випадках.

Відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис. років тому привели до відходу мисливців на північного оленя Польської та Поліської низовин далеко на північ Східної Європи. Лісотундра зі стадами північного оленя, що в часи зледеніння вкривала європейські низовини, заросла лісами з лісовою фауною (лось, тур, олень, кабан, косуля). У Полісся із заходу приходять лісові мисливці культурної області Дювенсі, яка 10—8 тис. років тому охоплювала величезні обшири від р. Темза на заході до р. Десна на сході. У Поліссі ця людність лишила пам'ятки кудлаївської культури⁵ (рис. 2).

Близько 8 тис. років тому через трансгресію Балтійського моря з Ютландії та Північної Німеччини почала розселятися у східному напрямку людність культури Маглемезе. На їх генетичному підґрунті в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті постала янсілавицька культура. На сході ця людність досягла р. Сіверський Донець, а на півдні — Надпоріжжя⁶ (рис. 3).

Численні неолітичні могильники V—IV тис. до н. е. Середнього Подніпров'я та Надпоріжжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясиновате, Вільнянка, Микільське тощо)⁷ містять випростані масивні кістяки високих північних європеїдів. Вони належать до так званого вовницького антропологічного типу і мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії V—III тис. до н. е. (Ведбек, Ертебеле, Скотехолм тощо)⁸. Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію у VI—V тис. до н. е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку через Польську та Поліську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані свідчать про участь цих прибульців з Балтії у формуванні дніпро-донецької культури басейну Прип'яті та лісостепового лівобережжя Дніпра у V тис. до н. е. (рис. 3). Згадана північноєвропейська людність стала підґрунтям найдавнішої індоєвропейської спільноти — середньостогівської і споріднених з нею культур IV тис. до н. е. лісостепового лівобережжя Дніпра⁹.

Показово, що до згаданого розселення мисливської людності Полісся у південно-східному напрямку на лівобережжя Дніпра у VI—V тис. до н. е. південна межа балтійських спільнот кам'яної доби X—V тис. до н. е. в цілому збігалась з південною межею Німецької, Польської та Поліської низовин.

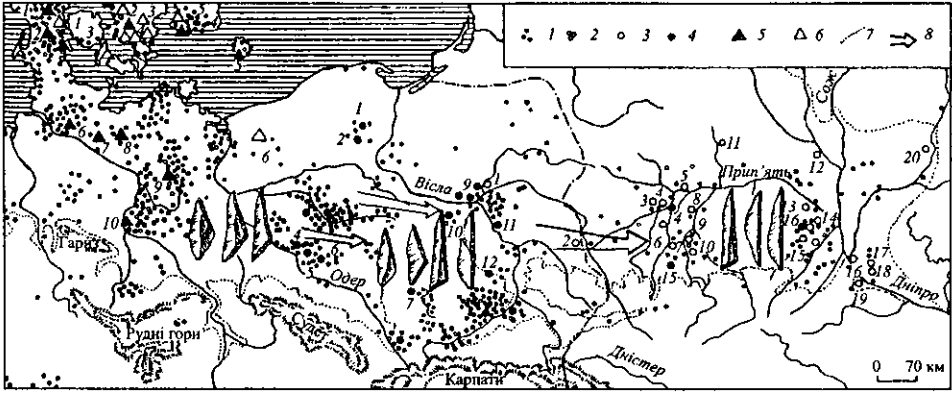

Рис. 2. Розселення лісових мезолітичних мисливців культурної області Дювенсі в VIII—VII тис. до н. е.: 1 — коморницькі трикутники та вістря; 2 — кудлаївські вістря; пам'ятки культури: 3 — Кудлаївка, 4 — Коморниця, 5 — Дювенсі, 6 — Мелстед; 7 — південна межа Великої Європейської низовини; 8 — напрям розселення людності на початку мезоліту

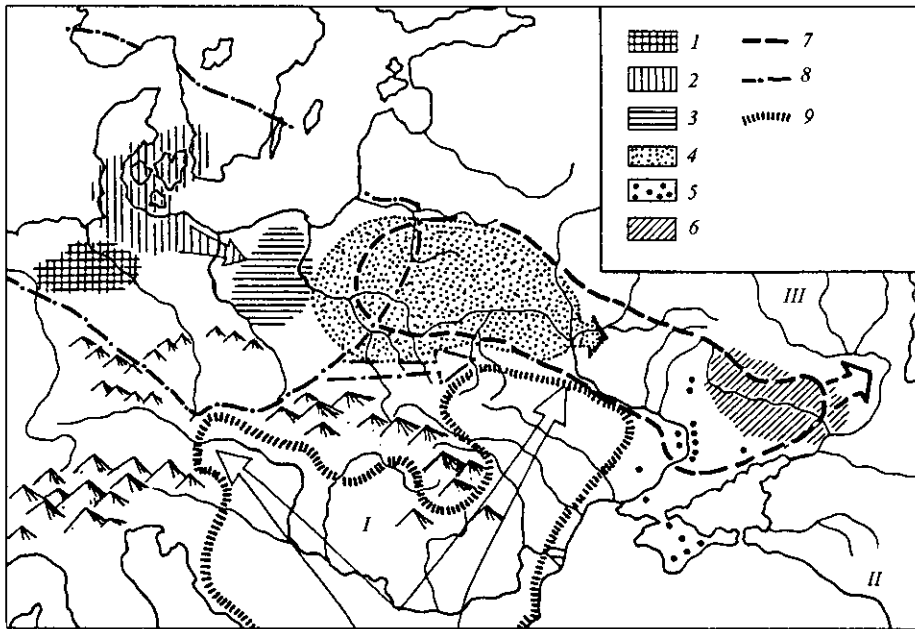

Рис. 3. Міграційні процеси в Європі у VI—IV тис. до н. е.: пізньомезолітичні культури західнобалтійського походження: 1 — Лейен-Вартен, 2 — Олдеслос, 3 — Хойнице-Пенки, 4 — Яніславиця; 5 — стоянка з яніславицькими вістрями; 6 — донецька культура; межі розповсюдження неолітичних культур: 7 — гребінцевої кераміки, 8 — лійчастого посуду, 9 — неоліту балканського походження; I — балканська неолітична працивілізація; II — пракартвели; III — прафінно-угри

Три хвилі мігрантів із заходу прокотилися по землях Північно-Західної України в неоліті. У V тис. до н. е. через Південну Польщу на Волинь та Поділля прийшли носії центральноєвропейської культури лінійно-стрічкової кераміки Подунав'я. У IV тис. до н. е. до Полісся із заходу докотилася хвиля культури лійчастого посуду (рис. 3), а у III тис. до н. е. — кулястих амфор. Носії останніх, очевидно, вже були індоевропейцями. Саме на їхній базі у Центральній Європі постали культури шнурової кераміки — пращури індоевропейців Європи (кельтів, германців, балтів, слов'ян). У III—II тис. до н. е., рухаючись на схід, ця людність зайняла Полісся, Волинь, басейн Німану, верхній Дніпро і у вигляді фатьянівської культури досягла верхів'їв Волги¹⁰ (рис. 4).

Пізніше на базі культур шнурової кераміки у Центральній Європі постають культури курганных поховань та полів поховальних урн. Науковці називають їх дав-

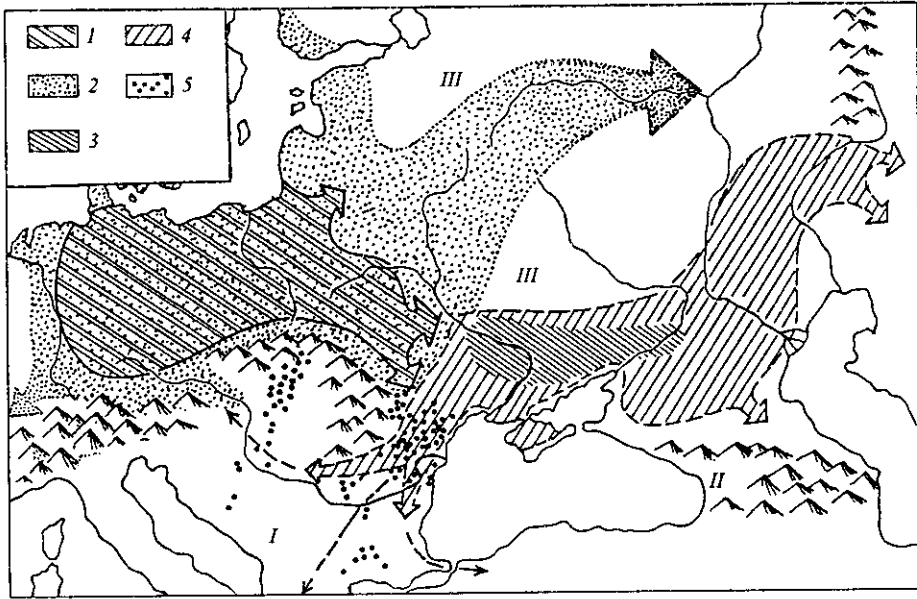

Рис. 4. Міграційні процеси в Європі у III—II тис. до н. е.: 1 — культура кулястих амфор; 2 — культура шнурової кераміки; 3 — середньостогівська культура; 4 — ямна культура; 5 — кургани зі степовим поховальним обрядом у Подунав'ї; I — неоліт Балкан; II — пракартвели; III — прафіно-угри

нюєвропейськими і вважають безпосередніми прасурами індоевропейських народів¹¹. Тшинецько-комарівська культура Південного Полісся на Волині середини II тис. до н. е. була фактично східним крилом зазначених культур Центральної Європи.

Багато дослідників, зокрема Б.О. Рибаків, вважають тшинецько-комарівську культуру прасуrom слов'янства. У слов'яногенезі на теренах між Віслою та середнім Дніпром брали участь також нащадки давньоєвропейців з Північної Польщі — носії підкльошової та поморської культур, які наприкінці I тис. до н. е. просунулись із заходу в Північно-Західну Україну до Подніпров'я¹².

Міграції з Польської низовини в Українське Полісся, на Волинь та Поділля простежуються і пізніше. Археологи та історики дійшли висновку щодо приходу сюди близько межі ер східних германців (пшеворська культура) та готів (вельбарська культура) у II—III ст. н. е.¹³.

Завдяки свідченням Йордана та зусиллям археологів досить багато відомо про міграцію готів з Південної Балтії через Волинь у Надчорномор'я. Йордан у мандрівних сагах пише, що готи «у постійній війні, з жінками і дітьми рухались у Скіфію, яку вони своєю мовою називали Ойум. Перемагаючи, вони по тому досягли віддаленої частини Скіфії, що межує з Понтом»¹⁴. Під час переправи готів через безкрайне болото (ймовірно поліське) готи втратили на гатях багато людей.

Готи часів міграції в Ойум відомі археологам за пам'ятками вельбарської культури. Остання виникла на межі ер у Помор'ї та на нижній Віслі. Генетично вона пов'язана з оксивською культурою Північної Польщі, хоча в її матеріальній культурі простежуються певні впливи із Скандинавії¹⁵. У I—III ст. н. е. готи просувались у південно-східному напрямку до Мазовії, Західного Полісся і через Волинь вийшли до верхів'їв Південного Бугу (рис. 5). Готи суттєво вплинули на слов'яногенез у Північно-Західній Україні¹⁶.

Мандрівка готів з Південної Балтії на Полісся та Волинь не була чимось екстраординарним і проходила традиційним міграційним шляхом, проторованим ще за доби мезоліту, неоліту, бронзи. Маються на увазі згадані міграційні хвилі із заходу до Полісся культурних спільнот Лінгбі, Дювенсі, Маглемезе у мезоліті, лінійно-стрічкової та лійкоподібної кераміки в неоліті, кулястих амфор, шнурової кераміки та тшинецько-комарівської доби бронзи, підкльошової, поморської, пшеворської та вельбарської культур доби раннього заліза. З огляду на зазначене, експансію скандинавських варягів до Полісся, Волині і Подніпров'я у IX—XI ст., Литви, Польщі

та Швеції у XIV—XVIII ст. можна розцінювати як своєрідний, реліктовий прояв давніх культурно-історичних зв'язків Північно-Західної України з Балтією.

Зазначимо, що досі не виявлено ознак достатньо масових переселень за первісної доби у зворотному напрямку, тобто з Північно-Західної України на захід до басейну Вісли. Виняток становить хіба що міграція людності празької культури VI ст. з Волині та верхнього Дністра на захід до Малої Польщі та узбережжя Вісли.

Давні тісні культурно-історичні зв'язки Полісся з Південною Балтією пояснюються належністю цих земель до єдиної природно-ландшафтної зони Великої Європейської низовини, яка охоплює Англійську, Німецьку, Польську та Поліську низовини. Менш впевнено можна говорити про причини вражаючого постійного напрямку міграційних процесів на згаданих теренах протягом останніх 12 тис. років, а саме із заходу на схід, а не навпаки. Схоже, перші міграції мисливської людності Західної Балтії на схід спричинилися природно-кліматичними змінами на межі льодовикової доби та голоцену. Так, 12 тис. років тому переселення мисливців на північного оленя культури Лінгбі з Ютландії далеко на схід до верхнього Дніпра пояснюється саме таким напрямком розширення тундрової зони через різке похолодання на початку Дріасу III. Міграція на схід мезолітичних мисливців лісової зони — культурних областей Дювенсі (рис. 2) та Маглемезе 8 тис. років тому (рис. 3), ймовірно, пояснюється затопленням внаслідок морської трансгресії величезних територій між Англією, Ютландією та Голландією, що призвело до утворення Північного моря.

Можна стверджувати, що випереджаючий розвиток людності, яка мешкала у Південно-Західній Балтії, порівняно з розвитком первісних мисливських суспільств лісової зони Східної Європи почався з неоліту. Зростання чисельності населення у більш розвинутих регіонах зумовлювало його відтік на менш заселені території в межах єдиної природно-ландшафтної зони північноєвропейських низовин, тобто із заходу на схід до Полісся, а не навпаки. Лісова зона Східної Європи з нечисленним мисливським населенням за первісної доби грала роль своєрідного величезного резервуара для відтоку надлишків людності з розвинутих регіонів лісової зони Європи.

Потребує пояснення факт відсутності слідів значних міграцій до Полісся з півдня. Адже Південно-Західна Україна, починаючи з просування сюди в VII—V тис. до н. е. з Подунав'я носіїв культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля, стає ареною бурхливого розвитку, що, очевидно, супроводжувався значним ростом чисельності людей доби неоліту в лісостепях між Карпатами та Дніпром. Разом з тим археологічні матеріали свідчать, що населення цього регіону не розселялося на північ за межі родючих лесових ґрунтів у Поліссі.

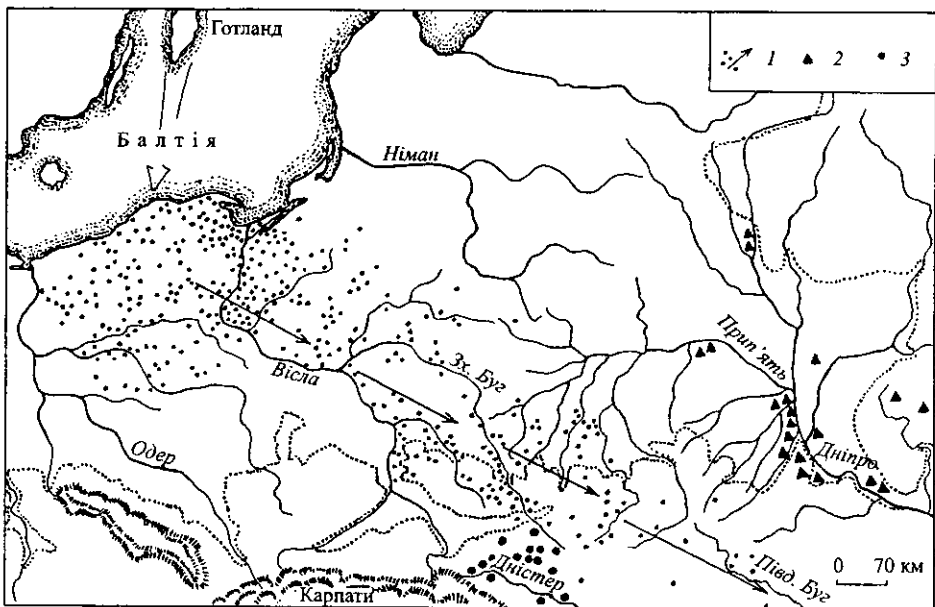

Рис. 5. Розселення готських племен у I—III ст. н. е.: 1 — пам'ятки вельбарської культури; 2 — кнівська культура; 3 — зубрицька група пам'яток, за В.Д. Баран

Виняток становить поява на півдні Київського та Житомирського Полісся близько V тис. до н. е., на межі мезоліту та неоліту, людності з буго-дністровською неолітичною керамікою та кукрекським кременем. Схоже, що експансія культури Кукутені-Трипілля в басейні Дністра та Південного Бугу зумовила відтік населення буго-дністровської культури у північно-східному напрямку — на південь Полісся та до Середнього Подніпров'я. Стимулювавши перехід місцевих мисливських колективів на неолітичному етапі розвитку, буго-дністровські прибульці скоро асимілювалися з автохтонами Полісся та Подніпров'я.

Складається враження, що яскрава природно-ландшафтна своєрідність Полісся порівняно з розташованою південніше лісостеповою зоною була суттєвою перепорою на шляху розселення неолітичних землеробів у басейні Прип'яті. Ця ж причина, можливо, стримувала міграційні процеси з півдня у Полісся і в пізніші часи. Разом з тим Полісся як східне крило єдиної природно-ландшафтної зони північноєвропейських низовин було відкрите для міграцій із заходу.

Отже, за останні 12 тис. років археологічно простежуються тісні етнокультурні зв'язки стародавнього населення Полісся з населенням Південної та Західної Балтії, Польської та Німецької низовин. За цей час не менше 15 міграційних хвиль прокотилося із заходу на Полісся та Волинь. Західний напрямок історичних зв'язків Полісся та прилеглих до нього територій був визначальним фактором етнокультурних процесів у Північно-Західній Україні починаючи з кінця льодовикової доби до середньовіччя включно¹⁷. Саме ці землі були прабатьківщиною слов'янства та українського етносу зокрема. Таким чином, є підстави наголошувати переважне західне етногенетичне коріння згаданих етносів. Не випадково найближчими родичами слов'ян, з огляду на мову та культуру, є їхні північно-західні сусіди — балти та германці.

Крім північно-західного культурно-історичного регіону, на українських територіях існує ще два. Південно-західні землі Подністров'я та Закарпаття здавна перебували під потужним прогресивним впливом Подунав'я та Балкан. Степи південного сходу України з моменту виокремлення скотарства в самостійну галузь економіки стали органічною частиною своєрідного світу євразійських степовиків-номадів. Втім, культурно-історичні зв'язки цих регіонів є темами окремих статей.

¹ Маланюк С. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992. — С. 11, 26.

² Залізник Л. Україна між Європою і Азією // Наука і суспільство. — № 9/10. — С. 34—39.

³ Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — Киев, 1989. — С. 76, 77; *Prahistorii ziem Polskich*. — Warszawa, 1975. — Т. 1. — S. 333.

⁴ Залізник Л. Л. Охотники... — С. 77—78.

⁵ Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — С. 10—28.

⁶ Там само. — С. 28—41.

⁷ Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — Киев, 1991.

⁸ Потехина И. Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Киев, 1992. — С. 11.

⁹ Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 97—99.

¹⁰ Там само. — С. 88; *Археология Украинской ССР*. — К., 1985. — Т. 1. — С. 133, 280, 290—291; *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. — М., 1987. — С. 72—76.

¹¹ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. — М., 1973. — Т. 1. — С. 286; *Седов В. В. Древнеевропейцы // Российская археология*. — 1993. — № 3. — С....

¹² *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* — Киев, 1985. — С. 16—17.

¹³ Там же. — С. 32, 73—75; Бірбрауер Ф. Готи в I—VII ст: територія розселення та просування за археологічними джерелами // *Археологія*. — 1995. — № 2.

¹⁴ Йордан. О происхождении и деянии готів. — М., 1960.

¹⁵ Бірбрауер Ф. Зазн. праця. — С. 35, 36.

¹⁶ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // *Славяне и Русь*. — К., 1990; Баран В. Д. Місце Західної Волині у процесах готослов'янських відносин // *Полісся: мова, культура, історія*. — К., 1996. — С. 189—193.

¹⁷ Залізник Л. Л. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // Там само. — С. 182—188.

Одержано 09.07.97.

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ПОЛЕСЬЯ В ПЕРВОБЫТНУЮ ЭПОХУ

На землях Украины с первобытных времен археологически прослеживаются три культурно-исторические провинции, которые имели разное направление этнокультурных связей. Северо-Западная Украина (Полесье и прилегающие районы Волыни и Прикарпатья) развивались в тесном контакте с Южной Балтикой. Юго-Западная область находилась под сильным влиянием Подунавья и Балкан. Степи юго-запада Украины представляли собой западное крыло огромного евразийского мира степняков-скотоводов.

В статье подробно рассматривается история этнокультурных связей Полесья с территориями, расположенными к северо-западу от него. Автор прослеживает 15 миграционных волн, которые за последние 12 тыс. лет прокатились на Полесье из Балтики, бассейнов Одера и Вислы.

L.L. Zaliznyak

CULTURAL-HISTORICAL TIES OF THE POLISSYA IN THE PRIMEVAL EPOCH

From the primeval time, three cultural-historical regions are traced on the territory of Ukraine that have different directions of their ethnic-cultural ties. The north-west Ukraine (Polissya and the adjacent regions of Volyn and the Carpathian region) developed in the close contact with South Baltic region. The south-west Ukraine was under the strong influence of the Danube and Balkan regions. Steppe of the south-west Ukraine were a west part of the huge Eurasian community of steppe cattle-breeders.

The author considers fully the history of ethnic-cultural ties of the Polissya with territories situated to the north-west from it and distinguishes 15 migration waves that propagated over the Polissya from the Baltic region, in particular, from the basins of the rivers of Odra and Vistula for the last 12 millennia.

С.О. Гусев

СЕРЕДНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СОСНИ НА р. ЗГАР

У статті охарактеризовано матеріали поселення трипільської культури етапу ВІІ Сосни. Висловлено міркування щодо тимчасового мешкання трипільців у Соснах у період освоєння середньобузького регіону.

Залишки стародавнього поселення доби трипільської культури поблизу с. Сосни Літинського р-ну Вінницької обл. виявили В.Д. Гопак та Б.І. Лобай під час археологічних розвідок 1980 р.¹ Поселення знаходилося на невеликому мисоподібному пагорбі лівого берега р. Згар, що здіймається на 15—18 м над широкою болотистою заплавою (рис. 1). З країв поселенський пагорб обмежений пологими ярами і мочаром. Визначити обриси напільного північного боку неможливо, оскільки кар'єрними роботами Літинського цегельного заводу, що розташований поряд, первісний рельєф суттєво пошкоджений. Промисловий видобуток глини не тільки пошкодив місцевий ландшафт, а й частково зруйнував саму пам'ятку. Правомірно припустити, що його площа не перевищувала 4 га.

Сосенське поселення було забудовано, очевидно, переважно заглибленими жителями, оскільки тут ні за допомогою геомагнітного вимірювання, ні шляхом тран-